

*Чанишева Г. І.,**доктор юридичних наук, професор,**декан соціально-правового факультету**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОХОРОНА МАТЕРИНСТВА ЯК ТРУДОПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Анотація. У статті визначається поняття охорони материнства як трудової категорії у декількох значеннях: як принцип правового регулювання індивідуальних трудових відносин; як одне з основних трудових прав (право працюючих жінок на охорону материнства); як субінститут комплексного правового інституту «Праця жінок та осіб із сімейними обов'язками»; як система державних та громадських заходів.

Ключові слова: материнство, охорона материнства, трудове право.

Постановка проблеми. Згідно з частиною третьою ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою.

Охорона сім'ї, дитинства, материнства та батьківства в Україні є одним із найважливіших і відповідальних завдань держави при здійсненні правової регламентації прав і свобод людини та громадянина. Норми, спрямовані на реалізацію конституційних принципів охорони сім'ї, дитинства, материнства і батьківства, закріплені у більшості галузей національного законодавства: конституційному, цивільному, сімейному, трудовому, кримінальному та ін.

Отже, інститут охорони материнства, батьківства, дитинства і сім'ї має комплексну міжгалузеву природу та включає норми конституційного, адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, аграрного права, права соціального забезпечення та інших галузей. Зазначений інститут охоплює увесь комплекс різноманітних і необхідних гарантій (загальних, матеріальних та юридичних) та правових заходів примусу (запобіжні заходи і заходи захисту, поновлення прав, міри відповідальності і т. ін.).

Чинне законодавство зорієнтоване на створення дійових гарантій для матерів, які потребують особливої турботи і захисту з боку держави. Це може бути пов'язане з народженням дитини і подальшим доглядом за нею, коли жінка потребує додаткової підтримки. Усвідомлюючи дану обставину, більшість держав взяли на себе зобов'язання із створення належних механізмів охорони материнства і дитинства. Норми про охорону материнства і дитинства містяться у понад 30 міжнародних актах (конвенціях, рекомендаціях, деклараціях міжнародних організацій, двосторонніх міжнародних договорах). Україна, виконуючи міжнародні домовленості, створює і закріплює відповідний юридичний механізм охорони материнства.

Норми трудового права з охорони материнства є складовою законодавчих та інших нормативно-правових актів, що у сукупності утворюють комплексне міжгалузеве законодавство у сфері охорони сім'ї, дитинства, материнства і батьківства.

За своїм змістом норми трудового права, що регулюють трудові відносини жінок і осіб із сімейними обов'язками, можна поділити на три групи:

1. Норми, які поширюються на усіх жінок у зв'язку з особливостями їх організму, необхідністю спеціального захисту їх репродуктивного здоров'я і запобігання дискримінації жінок у трудових відносинах. У соціології такі норми відносять до гендерної охорони праці.

2. Норми, які надають пільги та гарантії у зв'язку з вагітністю, пологами, післяпологовим періодом.

3. Норми, які надають пільги жінкам та іншим членам сім'ї у зв'язку з наявністю дітей і виконанням сімейних обов'язків.

У зв'язку з цим у науці трудового права йдеться про особливу охорону праці жінок як встановлювану спеціальними нормами (на додаток до загальних норм охорони праці) систему правових заходів, що забезпечує з урахуванням фізіологічних особливостей жіночого організму, його материнської функції, безпеку для цього організму, його материнства і потомства умов виконання роботи жінками [1, с. 329].

Водночас чимало важливих теоретичних питань інституту охорони материнства залишаються недостатньо розробленими у науці трудового права, серед яких – питання про поняття охорони материнства як трудової категорії.

Метою статті є визначення поняття охорони материнства як категорії трудового права та внесення пропозицій щодо удосконалення понятійно-категоріального апарату даної галузі права.

Виклад основного матеріалу. У чинному законодавстві визначається тільки поняття «дитинство». Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [2] дитинство визначається, як період розвитку людини до досягнення повноліття. Поняття материнства, батьківства на законодавчому рівні не визначаються, що не виключає можливих відмінностей в їх трактуванні і вимагає вироблення єдиного уніфікованого підходу.

У вітчизняній літературі визначається поняття «охорона материнства та дитинства», як система заходів щодо забезпечення інтересів матері і дитини шляхом надання їм медичної, матеріальної та інших видів державної підтримки [3, с. 596]. Проте на законодавчому рівні визначається лише поняття «охорона дитинства», як система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Поняття охорони материнства як категорію трудового права видається можливим визначити у декількох значеннях. По-перше, як принцип правового регулювання індивідуальних трудових відносин. Вітчизняними науковцями виділяється система принципів трудового права. На думку Д.А. Панькова, систему галузевих принципів сучасного трудового права складають принципи правового регулювання індивідуальних трудових відносин (принципи індивідуального трудового права), принципи правового регулювання колективних трудових відносин (принципи колективного трудового права), принципи, властиві трудовому праву в цілому. Зокрема, до принципів правового регулювання індивідуальних трудових відносин вчений відносить такі: свобода праці та заборона примусової праці; рівність прав і можливостей та заборона дискримінації у сфері праці; принцип гідної винагороди за працю; охорона життя і здоров'я працівників і особливий захист праці жінок, неповнолітніх, осіб із зниженою працездатністю (інвалідів, осіб похилого віку). Точка зору вченого була підтримана у навчальній літературі [4, с. 16].

І.А. Ветухова, досліджуючи особливості правового регулювання праці жінок, які поєднують роботу з материнством,

запропонувала виділяти у системі принципів трудового права принцип підвищеної охорони праці жінок, які поєднують роботу з материнством [5, с. 8]. Вчений визначає принцип підвищеної охорони праці жінок, які поєднують роботу з материнством, як обумовлене соціально-економічними і демографічними законами розвитку суспільства, а також його морально-етичними уявленнями про роль сім'ї в ньому, і прямо закріплене в нормах права основоположне судження законодавця про істотне, головне в правовому регулюванні всіх форм і видів найманої праці жінок-матерів, її організації та управління без шкоди для материнства.

На нашу думку, серед принципів правового регулювання індивідуальних трудових відносин, як складової системи принципів трудового права України, доцільно виділяти принцип особливої охорони материнства, а не принцип особливої захисту праці жінок, як це запропонував Д.А. Паньков.

Як принцип правового регулювання індивідуальних трудових відносин, особлива охорона материнства є основоположною керівною засадою, що визначає зміст відповідних норм сучасного трудового права та їх подальший розвиток. Як й інші принципи правового регулювання трудових відносин, зазначений принцип не закріплений у чинному КЗпП. Принцип особливої охорони материнства відсутній й у ст. 3 «Основні засади правового регулювання трудових відносин» проекту ТК України. У зазначеній статті передбачається принцип рівності прав і можливостей працівників, у тому числі гендерної рівності, шляхом забезпечення єдності та диференціації умов праці. Як видається, зазначену статтю слід доповнити принципом про особливу охорону материнства, що відповідає ст. 51 Конституції України.

Охорону материнства також видається можливим визначити, як одне з основних трудових прав (право працюючих жінок на охорону материнства). У вітчизняній науці трудового права основні трудові права досліджуються у роботах В.М. Андрієва [6], Є.В. Краснова [7]. Так, Є.В. Краснов визначає основні трудові права, як можливості людини у сфері праці, закріплені у міжнародних актах, Конституції, законах України, і необхідні для її гідного існування й розвитку, та забезпечення якості трудового життя [8, с. 9]. Вчений також здійснює класифікацію основних трудових прав за певними підставами: за суб'єктною ознакою – індивідуальних та колективних трудових прав. Залежно від суб'єктів індивідуальних і колективних трудових праввідносин, в рамках яких реалізуються індивідуальні та колективні трудові права, Є.В. Краснов класифікує основні трудові права, як права найманих працівників, права організацій працівників, права працівників-мігрантів, права жінок, права дітей і підлітків, права працівників із сімейними обов'язками, права інвалідів, права представників працівників, права роботодавців, права організацій роботодавців та ін. За способом закріплення виділяються основні трудові права, які містяться у міжнародних актах про права людини, та основні трудові права, проголошені в актах національного законодавства (конституціях, трудових кодексах, інших законах). За змістовним наповненням основні трудові права класифікуються як такі, що передбачають та регулюють умови праці, захисні процедури, професійну орієнтацію та підготовку, зобов'язання держави у сфері працевлаштування та зайнятості, рівність прав і можливостей та заборону дискримінації, заборону примусової праці, соціальний діалог. За способом формулювання слід вирізняти основні трудові права, які сформульовані, як рекомендаційні, оціночні базові положення і права, пов'язані з певними матеріальними (нематеріальними) благами [8, с. 12].

З огляду на вищезазначене, право працюючих жінок на охорону материнства, як основне трудове право, слід віднести до

індивідуальних основних трудових прав, яке здійснюється вагітними жінками і жінками, які мають дітей.

Як одне з основних трудових прав, право працюючих жінок на особливу охорону материнства закріплене у міжнародних актах. Однак зазначене право прямо не передбачене у Конституції України, відсутнє у переліку основних трудових прав у ст. 2 КЗпП. У зв'язку з цим видається необхідним включити до переліку трудових прав, передбачених Конституцією України, право працюючих жінок на охорону материнства, а також включити дане право у ст. 2 КЗпП.

За змістовним наповненням право працюючих жінок на охорону материнства належить до основних трудових прав, які передбачають та регулюють умови праці.

За способом формулювання право працюючих жінок на охорону материнства може бути віднесене до прав, пов'язаних із певними матеріальними благами.

Як субінститут комплексного правового інституту «Праця жінок та осіб із сімейними обов'язками», охорона материнства є сукупністю правових норм, що передбачають гідні умови праці для вагітних жінок і жінок, які мають дітей, додаткові пільги для зазначеної категорії жінок, юридичні гарантії їх трудових прав.

Охорону материнства також можна визначити, як систему державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного розвитку жінки-матері та захисту її прав, створення найбільш сприятливих умов для поєднання роботи з материнством.

Оптимальному поєднанню зайнятості жінок у виробництві з їх материнськими обов'язками повинні сприяти такі види і режими робочого часу, як неповний робочий день і неповний робочий тиждень, скорочена тривалість робочого часу, гнучкий графік роботи, підвищення зацікавленості роботодавців у їх застосуванні, підвищення якості медичного обслуговування, особливий контроль за безпекою та гігієною праці вагітних жінок із метою скорочення дитячої смертності та покращення здоров'я матері й дитини, покращення житлових умов молодого подружжя і сімей з дітьми, надання їм пільг і кредитів при покупці квартир, домів, меблів, збільшення мережі дошкільних закладів, пансіонатів для відпочинку батьків з дітьми, кількості побутових закладів для полегшення домашньої праці жінок; надання матеріальної та моральної допомоги неповним сім'ям, чисельність яких збільшується внаслідок розірвання шлюбів і позашлюбних народжень, посилення активності служб підготовки молодих людей до шлюбних відносин і сімейного життя.

Охорону материнства як правову категорію слід вирізняти від захисту материнства. Визначення співвідношення цих двох понять потребує аналізу змісту категорій «охорона» та «захист», сформульованих в юридичній літературі.

В літературі під «захистом» розуміється як діяльність, спрямована на ліквідацію і протидію порушенням, так і заходи із попередження цих порушень, що включають встановлення гарантій. У найбільш загальному вигляді «захист» є протидія незаконним діям, усунення порушень, а також відшкодування шкоди. Якщо захист – це комплексна система заходів, що застосовуються для забезпечення вільної і належної реалізації права, що включає різні засоби і заходи, то охорона – це встановлення загального правового режиму, тобто діяльність, яка здійснюється до порушення права.

В юридичній літературі щодо материнства і дитинства прийнято застосовувати термін «охорона». Однак, якщо звернутися до етимологічного значення поняття «захист», то можна побачити, що йдеться про охорону і захист ображеного. У Словнику російської мови зазначено: «Защитить ... охраняя, ограждает от

посягательств, от враждебных действий, от опасности. Защита обиженного...» (С.І. Ожегов).

У чинному законодавстві частіше застосовується термін «захист», і не проводиться чіткої межі між поняттями «охорона» і «захист», як це робиться у науковій літературі. Хоча й у літературі не завжди розмежовуються зазначені поняття. Так, у частині третій ст. 51 Конституції України йдеться про охорону державою сім'ї, дитинства, материнства і батьківства. Втім, автори науково-практичного коментаря до Конституції України, посилаючись на зазначену норму, відзначають, що захист сім'ї державою – важливий соціально-правовий інститут, який впливає на стабільність і міцність сімейних відносин, і включає проведення широкого кола економічних, соціальних і правових заходів. Це не випадково, бо сім'я захищається державою, як природний і основний осередок суспільства, що має значення як для кожної людини, так і для суспільства в цілому [9, с.387].

Як вважає О.А. Лукашева, у найбільш широкому значенні захист є протидією незаконним порушенням і обмеженням прав, свобод та інтересів особистості, попередження цих порушень і обмежень, а також відшкодування заподіяної шкоди у випадку, якщо не вдалося попередити або відбити порушення та обмеження [10, с. 169].

У вузькому значенні поняття «захист» визначається, як комплексна система заходів, що застосовуються для забезпечення вільної та належної реалізації суб'єктивних прав. Дана система включає судовий захист, законодавчі, економічні, організаційно-технічні та інші засоби і заходи, а також самозахист прав [11, с. 24].

С.С. Алексєєв у поняття «захист прав» включає державно-попереджувальну діяльність, спрямовану на відновлення порушеного права, забезпечення використання юридичного обов'язку [12, с. 18].

У науці трудового права відсутні єдині підходи до розуміння категорії «захист трудових прав та інтересів працівників». Передусім звертається увага на співвідношення зазначеного поняття із поняттям «охорона прав». Відзначається, що «захист трудових прав» є більш вузьким поняттям порівняно з поняттям «охорони трудових прав», оскільки друге охоплює всю сукупність заходів, які забезпечують нормальний процес реалізації прав. Відносини з охорони прав існують і до здійснення правопорушення, а відносини із захисту прав виникають тільки після правопорушення, охороняються, як правило, відносно невизначені суб'єктивні права невизначеного кола суб'єктів права. Захист є завжди індивідуалізованим. Захист прав також відрізняють від юридичної відповідальності.

Таким чином, слід дійти висновку, що поняття «охорона трудових прав» є більш широким за змістом порівняно з поняттям «захист трудових прав». Так само слід розглядати і співвідношення понять «охорона материнства» і «захист материнства». Останнє поняття є складовою поняття «охорона материнства».

Висновки. Охорону материнства нормами трудового права видається доцільним визначити, як систему правових, організаційних, економічних заходів, спрямованих на заохочення материнства, гарантування інтересів матері та дитини, забезпечення їх повноцінного розвитку, створення найбільш сприятливих умов для поєднання роботи з материнством і виконанням сімейних обов'язків.

В охороні материнства нормами трудового права відображується охоронна функція цієї галузі, що проявляється у

встановленні гідних умов праці для жінок-матерів, додаткових пільг і переваг, юридичних гарантій їх трудових прав.

Охорону материнства як трудової категорії видається можливим визначити у декількох значеннях: як принцип правового регулювання індивідуальних трудових відносин; як одне з основних трудових прав (право працюючих жінок на охорону материнства); як субінститут комплексного правового інституту «Праця жінок та осіб із сімейними обов'язками»; як систему державних та громадських заходів.

Література:

1. Толкунова В.Н., Гусов К.Н. Трудовое право России: Учебное пособие. – М.: Юрист, 1995.
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №30. – Ст.142.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник /За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
4. Паньков Д.А. Принципи правового регулювання колективних трудових відносин: Автореф. ...канд. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. – Одеса, 2007. – 20 с.
5. Ветухова І.А. Особливості правового регулювання праці жінок, які поєднують роботу з материнством, та його подальше вдосконалення: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05. – Харків, 2001. – 18 с.
6. Андрій В.М. Система трудових прав працівників та механізм їх забезпечення /В.М. Андрій: Автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. – Одеса, 2012. – 40 с.
7. Краснов Є.В. Основні трудові права: міжнародні стандарти і законодавство України: монографія. – Одеса: Фенікс, 2012. – 178 с.
8. Краснов Є.В. Основні трудові права: міжнародні стандарти і законодавство України: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. – Одеса, 2008. – С. 9.
9. Конституція України. Науково-практичний коментар /редкол. В.Я. Ташій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – 1128 с.
10. Общая теория прав человека /Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА, 1996. – 520 с.
11. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. – М., 1997.
12. Алексєєв С.С. Общая теория права. – М., 1981.

Чанышева Г. И. Охрана материнства как трудовая категория

Аннотация. В статье определяется понятие охраны материнства как трудовой категории в нескольких значениях: как принцип правового регулирования индивидуальных трудовых отношений; как одно из основных трудовых прав (право работающих женщин на охрану материнства); как субинститут комплексного правового института «Труд женщин и лиц с семейными обязанностями»; как система государственных и общественных мероприятий.

Ключевые слова: материнство, охрана материнства, трудовое право.

Chanysheva G. Maternity protection as a labour law category

Summary. The article defines concept of maternity as a labour law category in several meanings: as principle of legal regulation of individual labor relations; as one of basic labor rights (the right of employed women to protection of maternity); as a subinstitute of a complex legal institute „Labour of women and persons with family responsibilities”; as a system of state and social events.

Key words: motherhood, maternity protection, labor law.